

Мобилност при ромите: (единствена) възможност?

*Иванка Абаджиева - Иванова,
докторант, катедра „Етнология“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

Ромите започват да търсят реализация извън пределите на страната сравнително покъсно от останалите групи, но към момента за голяма част от тях временната или подългосрочната трудова миграция е често срещана житейска стратегия. Работата в чужбина много често се посочва от информаторите в различни населени места, независимо от тяхното етническо самоопределение, социално и икономическо положение, като (единствена) възможност при ромите за включване в пазара на труда и преодоляване на бедността. Целта на настоящия текст е да коментира някои от трудностите, свързани с трудовата заетост, които са причина за формулирането на това твърдение и се срещат под една или друга форма в теренния материал от всички населени места. В ограниченото пространство, което предлага изданието, не е възможно да бъдат обхванати в пълнота и обяснени всички явления, свързани с мобилността. Вероятно много от читателите биха посочили различни значими фактори за мобилност, въздействащи на индивидуално и общностно ниво, които съзнателно или не, аз ще пропусна.

Изводите са направени въз основа на материали от теренни етнологички изследвания по различни теми, проведени в периода 2013 - 2017 г., в следните населени места: гр. Царево и региона (2016 г.), гр. Благоевград (ежегодни посещения през целия период), гр. Харманли и региона (2016 г.), гр. Каварна и гр. Добрич (2017 г.), гр. Лом, с. Ковачица (2017 г.), гр. Видин (ежегодни посещения в кв. „Нов път“ през целия период). Включените примери от други населени места са за допълване на вече оформената обща картина на мобилност сред ромските общности. Във всички населени места, от които са изведени примери, е характерна масовата миграция. Теренните материали включват интервюта и неформални разговори с информатори роми и не-роми, етнографско наблюдение и описание в посочените региони.

В условията на постоянно движение на хора, стоки и услуги на глобалната сцена, мобилността и миграцията са сред основните изследователски интереси на етнологията през последните две десетилетия. Това се вижда ясно от постоянно увеличаващия се брой и разнообразие на проучванията - емпирични и теоретични, в това голямо тематично поле (Карамихова 2003, 2006; Троева и Манчева 2011; Кръстева 2004, 2014; Марков 2015). Изследователският интерес, насочен към миграционните процеси в края на XX и началото на XXI век при ромите, веднага след политическите промени през 1989 г., е сравнително нисък,

но постепенно се увеличава (Пампоров 2002, 2006, 2012; Томова 2008, 2011; Славкова 2013; Еролова 2013; Avdzhieva 2015, 2017, 2018). Това е обяснимо отчасти с факта, че въпреки наличната куфарна търговия¹ и участието на роми в потоците от трудови мигранти още от началото на 90-те години на XX век, ромите остават най-статичната етническа група в България до началото на XXI век (Томова 2008: 157). В своето изследване на ромското всекидневие Алексей Пампоров отбелязва, че ромите са включени още през социалистическия период в миграционните потоци, управлявани от държавната планова икономика, но след 1989 г. възможностите за намиране на работа в чужбина се разширяват. Гурбетът² е посочен като една от икономическите стратегии, които са типични и сходни за всички ромски групи и общности, независимо от специфичните регионални, икономически и етнически характеристики на населените места и махалите³. През 2001-2003г. в семейството на почти всеки информатор на изследователя има поне по един ходил на гурбет, а често и самият информатор е работил в чужбина (Пампоров 2006: 212-218). След 2001 г., когато се променя визовия режим за страните от шенгенското споразумение и особено след влизането на страната в Европейския съюз през 2007 г., населението от ромски произход, търсещо реализация зад граница многократно се увеличава. Десетилетие по-късно, през 2016-2017 г. миграционните процеси вече са един от основните фактори, които влияят върху живота в ромските квартали в цяла България. Мобилността и миграцията преформулират социалните отношения (между роми, но и между роми и не-роми), идентичностите, бита, нагласите и поведението на общностите, живеещи в тях.

Всичко казано дотук се потвърждава и на терен. За илюстрация ще дам два примера от Северна България на населени места, които имат различни характеристики, ресурси за развитие и бих казала, че са в противоположна икономическа ситуация към момента - гр. Лом и гр. Каварна. В гр. Лом информатори разказват, че в два от ромските квартали - „Младеново“ и „Хумата“ са останали само най-възрастните (които не биха могли да пътуват) и най-бедните (които нямат пари, за да инвестират предварително в пътуване)⁴. Друг пример се вижда дори и само при наблюдение в кв. „Хаджи Димитър“, гр. Каварна, където ромите мигрират в посока Полша. Повечето от къщите в квартала са големи и видимо празни, по улиците тук-таме има паркирани скъпи автомобили с преобладаващо чужди регистрационни

¹ Според информаторите кв. „Нов път“ в гр. Видин е един от кварталите, от които започва този „бизнес“.

² При извършваната от мен теренна работа терминът „гурбет“ не се употребява от информаторите. Използвам го тук, тъй като с него Алексей Пампоров обобщава временната трудова миграция в изследването си. Поради тази причина няма да се спра на изясняването на термина.

³ Другите обособени от автора икономически стратегии са запазването или смяната на занаята, социалните помощи, събирателството, лихварството, просията и джебчийството, проституцията и трафика, сватбата (Пампоров 2006: 218-246)

⁴ Жена, около 40 г., гр. Лом; жена, около 35 г., гр. Лом - и двете с ромски произход.

номера. Липсват хората и глъчката, която обикновено срещаме в толкова големи ромски квартали⁵. Впечатление правят широките улици и благоустройството в квартала, което свидетелства за добър социално-икономически статус на общността, която го населява. Според Аналитичен доклад, изготвен през 2015 г. това се случва в следствие от увеличаване на публичните инвестиции в общината (Социално-икономически ефекти... 2015). Характерна и за гр. Каварна, и за гр. Лом е трудовата миграция, осъществявана за различен период от време. Участници в нея са предимно мигранти, които най-общо се вписват в профила на *немобилните мигранти*, за който дава определение Анна Кръстева (Кръстева 2014: 405-407). Те се завръщат ежегодно през лятото (в случай, че са се установили за постоянно в приемащата държава), през зимата (ако са заети в селскостопански временни дейности) или живеят и тук, и там (особено характерно за хората, които са заети с търговия в Полша от кв. „Хаджи Димитър“ в гр. Каварна). Завръщат се предимно за сватби или погребения, а времето в България оползотворяват със строеж или ремонт на недвижим имот. Обикновено децата им учат тук до определен клас или докато родителите се устроят в чужбина, след което заминават при тях. Информаторите ми от гр. Лом споделиха, че през последните една-две години мигрантите започват и да правят сватбите си в приемащите страни - резултатите от тази промяна ще можем да наблюдаваме през следващите десетилетия.

В населените места и ромските квартали, които съм посещавала, тенденциите по отношение на работещите в чужбина са сходни с посочените примери. Различията в миграционните потоци и намерения са породени от социално-икономически и битови условия на регионално ниво, от самоопределението на общностите и наличните мигрантски мрежи, от оползотворяването на наличните други възможности за работа и прехрана.

Не бих си позволила да степенувам по важност причините, поради които отделните хора и семейства се включват в редиците на работещите в чужбина роми. Най-ясно сред тях по време на интервюта изпъкват социално-икономическите. „*Няма работа*“ е най-често повтаряната реплика на терен. Лесно и кратко това се обяснява с ниската квалификация и образование на ромите, а нерядко към този отговор по време на разказа се добавя и паралел с времето преди 1989 г. При по-голямата част от информаторите, независимо от тяхното самоопределение (роми и не-роми), битува мнението, че „*преди 1989 г. ромите бяха интегрирани*“. Израз на това те намират във включването в образователната система на всички деца и трудовата заетост на възрастните. Посещавайки, обаче, по-бедните части на

⁵ Липсата на хора по улици, кафенета, площадчета свидетелства и за това, че работоспособното население е заето. Това, което прави впечатление е, обаче, липсата на хора и привечер, когато се прибират от работа или в почивните дни.

ромските квартали възниква въпросът защо, след като ромите са били интегрирани, Илона Томова в изследването си регистрира наличието на аномия едва няколко години след политическите промени (Томова 1995)? Ситуацията, на която ставаме свидетели в настоящия момент сочи, че политиката на комунистическата държава е била неефективна и неустойчива. Не могат да бъдат отречени големите промени сред ромското население в следствие на седентаризацията, процесите на ограмотяване и образование, преименуването, промяна на традиционните начини за прехрана на професионалните ромски групи (Бюксеншултц 2000; Марушиакова и Попов 2007; Стоянова 2017). Много голяма част от тях са оценявани положително от моите информатори, но точно в този период се залагат проблеми, които вече няколко десетилетия по-късно не могат да намерят своето разрешение⁶. Що се отнася до образованието и квалификацията, голяма част от хората на възраст 40-60 г. разказват, че за тях и за държавата е било важно да работят след като навършат 16 години. В многодетните семейства, по-големите деца започват да работят около 14-16 годишна възраст, за да могат да помагат на родителите си в отглеждането на по-малките си братчета и сестричета. Те или завършват по-късно, или изобщо не завършват средно образование. Получават професионалната подготовка, която им е необходима, за да работят на съответното работно място в предприятието, в което са разпределени. Такава е историята на мъж от гр. Харманли, който е отгледан в семейство с 5 деца. Той тръгва на работа, за да помага за отглеждането на по-малките деца в семейството. След затварянето на завода, в който работи, единственият избор за работа срещу заплащане, с което да може да отгледа синовете и внуците си, е работата в чужбина. Подобни житейски истории срещнах навсякъде.

От друга страна образованието, получено в различни заводски паралелки, чрез вечерно обучение, в Основни училища със засилено трудово обучение, и СПТУ не е достатъчно, за да бъдат конкурентноспособни на пазара на труда, в сравнение с онази част от населението, която е завършила елитните техникуми например (Стоянова 2017: 180-182). Положението се усложнява заради продължаващото и до днес съществуване на „ромски“ училища, които са създадени в сегрегирани квартали (Миленкова 2008: 195-196). След рязката промяна в икономическата обстановка за тези хора е много трудно да се преквалифицират, за да отговорят на търсенето, което е ограничено за нискоквалифицирани и неквалифицирани кадри.

⁶ Например създаването на сегрегирани ромски квартали върху нерегулирани парцели общинска земя. В тези квартали се отварят училища и други институции, а това ограничава контактите и излизането на ромите извън квартала. Това остава валидно и до днес.

По този начин неефективността на интеграционната и в частност образователната политика спрямо ромите в България става видима след промяната на политическата власт през 1989 г. Житейските разкази на информаторите свидетелстват, че ситуацията особено през 90-те години на XX век, за никого не е особено добра, но в условията на обща икономическа криза, ромите много по-бързо обедняват и много висок процент от тях достигат състояние на маргинализация и аномия (Томова 1995: 26-33). Процесът на упадък започва когато, поради по-ниската си квалификация в сравнение с останалото население, ромите остават без прехрана - те са първите, които губят работните си места в следствие на приватизацията, затварянето на предприятията и връщането на земята. През 2001 г. вече повече от 3/4 от ромите в България живеят под прага на бедността (Пампоров 2006: 210), като нивата на бедност не се променят значително и след това. Безработицата е сочена от всички информатори за първата и основна причина за миграцията, която преди 2001 г. е предимно нелегална, а след това постепенно се легализира.

Нискоквалифицираната работа, която извършват (най-вече в строителството, селското стопанство, в ресторанти и хотели) е заплатена в пъти по-добре, отколкото би била заплатена в България. В Харманли например, по време на гроздобера, един берач взема 20-25 лева на ден в зависимост от кооперацията и това дали са му дадени някакви допълнителни отговорности, ако е бригадир. Работи 2 месеца, без почивен ден. В Испания, Италия и Гърция, цитираните суми за подобен труд са 50-60 евро на ден. Дори да са преувеличени от информаторите и тази сума да включва всички осигуровки и отчисления за път, квартира и храна, които понякога дължат на фирмите-посредници, разликата в цифрите е значителна. След приключване на една временна дейност, за която са наети, хората разказват, че е възможно човек да се включи в следваща (в същия или друг сектор) и така да остане на работа за по-дълго време през годината, за да спести повече пари.

Заплащането е привличащ миграцията фактор и за хората с по-висока квалификация. Дори ако говорим за добре образован и опитен човек, който работи на престижно работно място в малък град, разликите в заплащането между квалифицирания труд тук и неквалифицирания труд извън България са значителни, а това се оказва решаващо за избора за заминаване. Така изключително грамотна жена, която има висше образование, с опит и добра подготовка, която работи на уважавана позиция, отива да мие чинии в ресторант в средноголям град в Германия. В България тя взема 400-500 лева заплата на престижната си работа, а като миячка получава 900 евро, с които вече е възможно да отглежда ученик у

дома. Работните места в родния и град са ограничени, а дори да отиде в по-голям град, хората с подобна на нейната квалификация и опит не получават много по-високо заплащане⁷.

В историите на информаторите, включително и тогава, когато те заявяват добра професионална реализация, подкрепена с достатъчно средства за живот е ясно изразена нагласата или убеждението, че в чужбина се живее по-добре. Единични са примерите, в които информаторът декларира, че никога не е търсил и няма желание да търси работа зад граница. В разказите изрично се подчертава, с конкретни примери, как се е променил животът на близки, роднини, съседи, приятели и общността като цяло, след като са заминали, а оценката обикновено е положителна.

Много често чувам реплики и разкази, които могат да се обобщят с израза „Там не е като тук“. „Там“ е мястото или местата, предимно от Централна и Западна Европа, на които хората отиват, за да работят или да изградят нов живот. „Тук“ е в България. Мигрантите постоянно сравняват „тук“ и „там“ в разказите си, независимо от продължителността на пребиваването им в чужбина. Най-често, освен по-добрите заплати, те открояват като положително „там“ по-подредения живот⁸, по-ниските цени на храната, възможностите за избор в реализацията⁹. „Тук“ се свързва с дома, приятелите, езика. Разликата в заплащането и цените на хранителните стоки в магазините е едва повърхността и малка част от сравнението между „тук“ и „там“.

Интересен момент в разказите на информатори, които определят себе си като роми, е повтарящия се мотив за липсата на дискриминация „там“, независимо от ромската общност, към която се причисляват. Този мотив, който би могъл да бъде определен като митологема, е разпространен сред мобилните, но и сред не-мобилните роми - сред тези, които не са излизали от рамките на България (включително и на екскурзия) и сред тези, които нямат никакви емиграционни намерения към момента на интервюто. М. е около 25-годишна жена от Царево. Тя не е работила в чужбина и в момента на провеждане на интервюто няма намерение да си търси работа извън България. Тя живее и работи в родния си град, заедно със семейството си. Пътувала е, но не е напускала Царево за по-дълъг период от време. М. е убедена, че: „Тука като ти кажат „ром“ има някакво ограничение. Българи и роми - така се делим. Там няма разделение. Там се чувстваш като гражданин на държавата в която си. Там си равен с всички.“¹⁰. В. е мъж на около 30 години, който е работил в няколко

⁷ Жена, около 45 г., турскоговоряща, Североизточна България

⁸ В разказите определението за „по-подреден“ е различно, но най-често се свързва с ясни правила и точност в организирането на работата и при получаването на заплащането, добрия транспорт и чистотата в населеното място.

⁹ Най-голям избор имат мигриралите с цел образование и ромите с по-висока квалификация.

¹⁰ Жена, около 20 г., от ромски произход, ул. „Грънчар“, гр. Царево.

европейски държави, но работи в Германия към момента на интервюто. Той споделя, че: „Там всички са едни. Не са както в България - този бил циганин, оня бил турчин. Няма такова нещо. Щом си в Германия, те те уважават като емигрант.”¹¹ Общо за работилите в чужбина е виждането, че определящо за отношенията им с хората там е това дали и доколко си вършат съвестно и качествено работата, за която са наети, а не това от кой етнос са, какъв език говорят, каква религия изповядват и как се самоопределят.

В анализите на причините за оформянето на съществуващата нагласа не трябва да се пропуска и значението на обратната връзка от установилите се роднини и близки в чужбина, която създава определено положително мнение в останалите тук. „Успехът“ в чужбина се доказва лесно и демонстрира през видимите материални промени в живота - ремонт, строеж на къща, нова кола, по-скъпи дрехи, смартфон.

На второ място, но не по значение, е и това, че ромите извън пределите на България са приемани като български граждани, респективно граждани на Европейския съюз, с всички привилегии, които този статут носи в рамките на Европа, а това в по-малка или по-голяма степен е определящо за отношението към различните групи мигранти.

Отчитам гореспоменатите изводи като значими фактори за формирането на нагласите на ромите към живота и работата в чужбина, но не мога да пренебрегна и отношението спрямо ромите тук, в България. Дискриминацията и желанието за справяне с нея излиза в почти всяко мое интервю, независимо дали изрично съм задала такъв въпрос¹². Това лесно може да се обясни с факта, че съм българка, а темата се експлоатира постоянно от политици, медии, между самите хора, а и в научния дебат. Основните белези на различие, които се изтъкват от българите в интервютата са цвят на кожата, хигиена, местоживеене в населеното място и дали децата в семейството посещават училище. Тук ще разкажа два случая, свързани с трудовата заетост, в които се проявява дискриминационни нагласи, но искам да подчертая, че на всяко място, на което съм била историите се преповтарят:

- На събеседване за работа в малък град, в подножието на Стара планина, се явяват двама роми с еднакъв опит, образование, семейно положение и години. Единствената разлика между тях е цвета на кожата - единят кандидат е значително по-мургав от другия. Работодателят избира по-белия, чието различие не е толкова видимо и би се вписал по-лесно сред останалите служители, въпреки че към момента на събеседването той има сравнително добра работа, а другият е безработен.

¹¹ Мъж, около 30 г., турскоговорещ, кв. „Хаджи Яневото Герме“, гр. Харманли.

¹² Интересно е, че този излиза и в интервютата ми с не-роми. Най-често те започват изказване, опитвайки се да обяснят защо според тях ромите са или не са отхвърлени/ дискриминирани, както и какво би трябвало да се направи, за да може те "да се интегрират"

- Уважаван мъж от ромски произход, който бива нает да работи по програма за интегриране на ромите в малка община в района на Пазарджик. Докато тече дискусиата къде ще е най-удобно да бъде работното му място, един от неговите бъдещи колеги разказва, че то ще бъде в близост до общинската сграда, но не в самата община, защото „*Ти представяш ли си да започнат да влизат и да се влачат цигани в общината!*“¹³.

Във втория случай, освен изразеното негативно отношение към ромите по принцип, има един много съществен момент - вижда се наличието на институционална дискриминация от страна на местната власт, което се изразява в недостъпността на група хора от етническо малцинство до институцията. Общината е място, до което всеки български гражданин, независимо от етническата си принадлежност би следвало да има достъп, като този достъп е възможно да бъде ограничен единствено при девиантни прояви или поведение, което противоречи с валидните за всички граждани правила.

Пренасяйки се в сферата на научния дебат, виждаме, че негативните нагласи спрямо ромите и техните прояви се разглеждат в немалко изследвания през последните вече близо 30 години (Томова 1992, 2011, 2013; Грекова 1996; Пампоров 2009, 2011). Още през 1992 г. Илона Томова регистрира отрицателните нагласи към ромите - към тях негативизма е най-ярък и видим, а негативното отношение към аномиралите членове на общността се прехвърля върху цялата етническа група. Това още тогава, според нея, намалява значително шансовете на вече безработните роми за намиране на работа (Томова 1992: 80-82). През 1996 г. излиза статия, която конкретно коментира отношенията между българи и цигани, с акцент върху различието (по принцип) и отношението към „чуждите“, на които приписваме „типични“ и най-често негативни характеристики (Грекова, Кирилова и Гологанова 1996). Интересен момент, който се появява в текста е идеята за „изключението“ и какво се случва, когато от масата хора бъдат открити конкретни лица. Един от изводите е, че циганите, носители на характеристики, сходни с „нашите“ не се забелязват, защото са като нас. В случай, че личният опит при взаимоотношенията с роми съответства на стереотипите, то те се потвърждават. В случай, че му противоречи, то индивидът се характеризира като „изключение“ (Грекова, Кирилова и Гологанова 1996: 90-92, 96). Това наблюдение се потвърждава и в моите теренни материали. Роми с подходяща квалификация и образование, неразличаващи се видимо от не-ромите, са описвани от външните за общността с изразите „*Те са като българите*“ или „*Те са интегрирани*“. Те по никакъв начин не се чувстват добре като „изключението“, въпреки че за тях е по-лесно да установяват и поддържат контакти, по-

¹³ Участвах в тази дискусия и записах дословно репликата през февруари 2017 г. Не споменавам името на населеното място и други подробности, за да запазя частично анонимността на участниците.

лесно е да си намерят работа¹⁴. В по-късните и по-конкретни изследвания върху отношението спрямо ромите в България, се регистрира увеличаване на социалните дистанции и втвърдяване на стереотипите и предразсъдъците, като се говори и за социално изключване (Пампоров 2009, 2011; Томова 2011; 2013). За да не нарушавам ритъма в текста ще спра дотук с примерите. Въз основа на казаното се оформя общата картина, в която негативното белязване на ромите пречи на адекватното им включване в пазара на труда, дори и когато съответния човек е подходящ за определената позиция или е определен като „изключение“.

Социално-икономическият фактор (в който се включва липсата на образование, отговарящо на съвременните изисквания; липсата на избор от възможности за реализация) в ромските общности, привлекателното заплащане и негативните нагласи и отношение от страна на външните за ромските общности хора са много различни фактори, които влияят върху движението на хората. Те предполагат отделни задълбочени изследвания, но тук се опитам схематично да покажа как си взаимодействат и определят индивидуалните решения, защото в разказите те се преплитат и вървят заедно. Това са една много малка част от елементите, които формират пъстрата миграционна картина и правят трудовата миграция желана житейска стратегия сред ромските общности. Не само от гледна точка на материалното обезпечаване, но и от необходимостта за трупане на нов социален капитал и излизане от рамките на капсулираната общност. Така мога да обобща причините, поради които хората, които съм срещала разпознават миграцията не само като възможност, а и като **единствен** начин за справяне с предизвикателствата на живота. За моите информатори намирането на препитание е първата стъпка за излизане от порочния кръг безработица - бедност - неграмотност. Впечатляващ е консенсусът между роми и не-роми, сред тях, за ползите от излизането на хората от ромския квартал и установяването им за различен период от време в държавите от Западна Европа. Всички те сочат именно миграцията като основна причина за положителни промени и развитие на общностите в сегрегирани квартали. По време на разговорите ми с роми пролича желанието за излизане от затворената общност на ромската махалата, отдалечаване на децата от нея, които трябва да получат по-добро образование и шанс за нов по-различен, по-добър живот. Излизайки да работят в чужбина, ромите напускат тези квартали, разширяват светогледа си, повишават мотивацията си за

¹⁴ Проявата на „изключенията“ изисква отделно и задълбочено изследване. Тук беше важно да го спомена, защото не е твърде широко експлоатирана тема в научния дебат, а е част от заплетената мрежа от взаимоотношения, които се установяват на индивидуално и общностно ниво.

ограмотяване и образование и придобиват нов опит, който се превръща в социален и символен капитал.

Библиография:

Бюксеншютц, У. 2000. *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989)*. София: IMIR.

Грекова, М., А. Кирилова, Н. Гологанова. 1996. Как циганите присъстват в света на българина. - *Социологически проблеми*, № 2, с. 83-98.

Еролова, Й. 2013. Нашите цигани в Полша. - В: Еролова, Й., Славкова, М. *Етничност, религия и миграции на циганите в България*: 163-186. София: Парадигма.

Карамихова, М. (съст.). 2006. *Градиво за етнология на миграциите*. София: ЕИМ-БАН.

Кръстева, А. 2014. *От миграция към мобилност. Политики и пътища*. София: Нов български университет.

Марков, И. 2015. *Миграции и социо-културна динамика. Албанците в Република Македония*. София: ИК "Гутенберг".

Марушиакова, Е. и В. Попов. 2007. Циганска политика и цигански изследвания в България (1919-1989) – В: STUDII ROMANI, т. VII. София: Парадигма. с. 111-148.

Миленкова, В. 2008. Профили на образование при ромите в български условия. - *Социологически проблеми*, специален брой, с. 193 - 209.

Пампоров, А. 2002. Демографски характеристики на ромските миграции в България. - *Население*, 1-2: 63-79.

Пампоров, А. 2006. *Ромското всекидневие в България*. София: МЦ за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.

Пампоров, А. 2009. *Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България*. София: Институт „Отворено Общество“.

Пампоров, А. 2011. Пияните мургави престъпници: образът на ромите в българските печатни издания в предизборен контекст. - *Население*, № 3-4, с. 190-208.

Пампоров, А. 2012. Емигрански опит и намерения за емиграция на населението в България в периода февруари-юли 2011 г. - *Социологически проблеми*, 1-2: 331-351.

Попов, В. 1992. Циганите в България и тяхното етническо самозънание. - В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в Българи.*, София: Център за изследване на демокрацията Фондация „Фр. Науман“, с. 118-124.

- Славкова, М. 2013.** Миграционни стратегии на българските цигани в Гърция и Испания.- В: Еролова, Й. и Славкова, М. *Етничност, религия и миграции на циганите в България*: 111-161. София: Парадигма.
- Стоянова, П. 2017.** *Циганите в годините на социализма. Политика на българската държава към циганското малцинство (1944-1989)*, София: Парадигма.
- Томова, И. 1992.** Етнически стереотипи и предразсъдъци у българите. - В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в България*, София: Център за изследване на демокрацията Фондация „Фр. Науман“, с. 77-95.
- Томова, И. 1995.** *Циганите в преходния период*. София: МЦ за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Томова, И. 2008.** Външни миграции при ромите в посткомунистическа България: причини, нагласи, поведение, последици. - *Социологически проблеми*, специален брой: 154-177
- Томова, И. 2011.** Етничността и външната миграция на населението в посткомунистическия период в България. - В: Хайдиняк, Марко (съст.) *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. 257-290. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Томова, И. 2011.** Стереотипи и предразсъдъци за ромите в българската преса. - *Население*, № 3-4, с. 140-174.
- Томова, И. 2013.** *Нежеланите сънародници: Ромите в България - предразсъдъци и стереотипи, дискриминация и социално изключване*.
- Троева, Е., М. Манчева. 2011.** Миграции от и към България: състояние на изследванията. - В: Хайдиняк, Марко (съст.) *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. 17-68. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Център за изследване на демокрацията. 2015.** *Социално-икономически ефекти от публичните инвестиции за прообщаване на ромите в Каварна. Аналитичен доклад*. София: Център за изследване на демокрацията.
- Avdzhieva, A. 2015.** Labour and Mobility of Roma Women from Plovdiv Area. - In: Citlak, B., S. Kurtenbach, D. Gehne. *Global social work: regionale und locale herausforderung der armutszuwanderung aus sudosteuropa. Dokumentation der internationalen Tagung vom 28.02.2014 an der Fachhochschule*. Dortmund.
- Avdzhieva, A. 2017.** Women and Families: Mobility Strategies. - In: Citlak, B., S. Kurtenbach, M. Lueneburg & M. Zlatkova. *The new diversity of family life in Europe. Mobile ethnic groups and flexible boundaries*. Germany: Springer.

Avdzhieva, A. 2018. Work, Trade, Gender – about Roma People in Plovdiv. - *Etudes Balkaniques*, vol. LIV.